

λάβουμε υπόψη μας ότι η πλήρης ταύτιση της (= μίας) εθνικής γλώσσας με την εθνική ταυτότητα ολοκληρώθηκε μόνο όταν η αίσθηση του «(συν)ανήκειν» εξαπλώθηκε στις ευρύτερες λαϊκές μάζες, κάτι που ουσιαστικά κατέστη εφικτό στο πλαίσιο της πολιτικής ομογενοποίησης των εθνικών κρατών, τα οποία κατάφεραν να μετατρέψουν τις υπάρχουσες γλωσσικές, τοπικές, πολιτισμικές, φατριακές, θρησκευτικές κ.ά. ταυτότητες σε εθνική. Οι «μηχανισμοί πειθούς» του εθνικού κράτους, οι οποίοι στο μεταξύ είχαν αποκτήσει θεσμική υπόσταση, διέχεαν την ιδέα της εθνικής συλλογικότητας και του συνανήκειν μέσω μιας σύγχρονης/νεωτερικής γλωσσικο-ιδεολογικής πολιτικής, η οποία χρησιμοποιούσε (μεταξύ άλλων) τις ιεραρχημένες δομές της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, του (εθνικού πια) στρατού και των δημόσιων υπηρεσιών. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούσε τώρα να δομηθεί μια αποτελεσματική δημόσια εικόνα του «εθνικού», το οποίο συμπεριλάμβανε και τη γλώσσα στα θεμελιώδη «γνωρίσματα» της συλλογικής και εθνικής συνείδησης/ταυτότητας.⁴⁷ Μολονότι λοιπόν η υποστασιοποίηση της (δημώδους) γλώσσας και ο γλωσσικός πατριωτισμός ανάγονται στην εποχή της Αναγέννησης και του Μπαρόκ,⁴⁸ η υποστασιοποίηση αυτή παρέμεινε τους επόμενους αιώνες απλώς ένα «σύνθημα» των εγγράμματων και αριθμητικά περιορισμένων (αστικών) ελίτ. Πραγματικά εθνική υπόσταση (ως επικοινωνιακά και γλωσσικο-ιδεολογικά «δεσμευτικές» ποικιλίες για το σύνολο της γλωσσικής κοινότητας) απέκτησαν οι δημώδεις γλώσσες προς τα τέλη του 19ου και κυρίως στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα λόγω των αντίστοιχων κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών συνθηκών και δομών.⁴⁹

1.2 Η νέα ελληνική

Η διαδικασία χειραφέτησης, επικράτησης και προτυποποίησης των δημωδών γλωσσών στη Δυτική Ευρώπη λειτούργησε αρχετυπικά και παραδειγματικά,⁵⁰ εμπνέοντας κι άλλες γλωσσικές κοινότητες

⁴⁷ Βλ. σχετικά HROCH 2005: 178–200 και 201–234.

⁴⁸ Βλ. σχετικά GARDT 1999: 109 κ.ε.

⁴⁹ Στην περίπτωση των ιταλικών ο DE MAURO 1986 το επισήμανε λ.χ. με πολύ ξεκάθαρο τρόπο.

⁵⁰ Βλ. λ.χ. την πρόσληψη του εθνικισμού ως «μοντέλου εξαγωγής» σε μη ευρωπαϊκές χώρες, WEHLER 2007: 7 κ.ε., 15 κ.ε.

(αρχικά στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη) να αναπτύξουν παρόμοιες δραστηριότητες. Ποια κοινά στοιχεία και ποιες διαφορές παρουσιάζει όμως η περίπτωση της νέας ελληνικής; Ως χαρακτηριστικές ομοιότητες με τη λατινική θεωρούνται σε γενικές γραμμές η καθ' όλα συγκρίσιμη κοινωνιογλωσσολογική σημασία της (αρχαίας) ελληνικής στο ανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής Ευρώπης και η σημασία της ως ιερής γλώσσας στον χριστιανικό κόσμο. Επίσης η άμεση επιρροή που άσκησε σε γειτονικές γλώσσες και λαούς, λ.χ. στα Βαλκάνια, στον μικρασιατικό χώρο και στην Εγγύς Ανατολή. Ως χαρακτηριστική διαφορά θεωρείται το γεγονός ότι η ελληνική έμεινε ενιαία και δεν «διαίρεθηκε» σε άλλες (εν προκειμένω: ελληνογενείς) ποικιλίες/γλώσσες όπως η λατινική σε λατινογενείς/ρομανικές γλώσσες. Στο πλαίσιο αυτής της μη διαίρεσης εκείνο που αξίζει, νομίζω, ιδιαίτερη προσοχή δεν είναι τόσο η τυπολογική⁵¹ όσο η πολιτισμική διάσταση, λ.χ. το γεγονός ότι το «πολιτισμικό φορτίο» της ελληνικής Αρχαιότητας επικεντρώθηκε και «συσσωρεύτηκε» σε έναν συγκεκριμένο χώρο, σε μία και μόνο δημόδη: στη νέα ελληνική. Αφενός η «κατανομή» της κλασικής κληρονομιάς σε περισσότερες από μία (δυτικοευρωπαϊκές) γλωσσικές/πολιτισμικές κοινότητες, αφετέρου ο γλωσσικός και πολιτισμικός ανταγωνισμός των κοινοτήτων αυτών μεταξύ τους φαίνεται πως επηρέασαν πολύ θετικότερα την ανάπτυξη (και αυτοσυνείδηση) των δημόδων γλωσσών στη Δυτική Ευρώπη απ' ό,τι στο Βυζάντιο και στον νεότερο/σύγχρονο ελληνόφωνο χώρο. Μια άλλη θεμελιώδης και πολύ σημαντική διαφορά σε σχέση με τα δεδομένα της Δυτικής Ευρώπης ήταν βέβαια το κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της Βαλκανικής, και πιο συγκεκριμένα η οθωμανική κυριαρχία, γεγονός που συνέβαλε αποφασιστικά ώστε να καθυστερήσει η διαδικασία χειραφέτησης και γλωσσικής

⁵¹ Ας σκεφτούμε το εξής υποθετικό παράδειγμα. Αν ο ποντιακός ελληνισμός μεταξύ 1917–1919/1922 είχε καταφέρει να εδραιώσει το ανεξάρτητο κράτος που είχε διακηρύξει, ή αν η Κρήτη ή η Κύπρος είχε αποκτήσει κρατική υπόσταση στις αρχές του 20ού αιώνα (χωρίς τον απώτερο στόχο ένωσης με το Βασίλειο της Ελλάδας), στις παραπάνω περιπτώσεις θα μπορούσαν να έχουν διαμορφωθεί (ή και όχι) γλώσσες σύγκλισης/απόκλισης (Abstand/Ausbau-languages) σε σχέση με την ελληνική. Για το ζήτημα των γλωσσών σύγκλισης στην Ευρώπη βλ. TRUDGILL 2004 (για τους όρους «γλώσσα σύγκλισης/απόκλιση») βλ. HAARMANN 2004, στα ελληνικά ΣΕΛΛΑ-ΜΑΖΗ 2001: 170 κ.ε.), ειδικά για την περίπτωση των ελληνικών TRUDGILL 2001.

προτυποποίησης των δημωδών γλωσσών κατά 3 έως και 5 αιώνες, αν και ένα βασικό αίτιο αυτής της καθυστέρησης ήταν η γλωσσικο-ιδεολογική «πίεση» που ασκούσε η ίδια η αρχαία ελληνική.

Αν θεωρήσουμε ότι η ελληνική γλώσσα κατείχε όντως μια ιδιαίτερη θέση, μια θέση που μεταξύ άλλων απέρρευε από την αρχαία της κληρονομιά και τον αρχετυπικό της ρόλο στη δυτικοευρωπαϊκή γλωσσική αυτοσυνείδηση· από τη δομική διεύρυνση, προτυποποίηση και κωδικοποίηση της αρχαίας γλώσσας· από τη σημασία της ως ιερής γλώσσας του χριστιανισμού· από τη βυζαντινή της κληρονομιά και από την κοινωνιογλωσσολογική της λειτουργία/σημασία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εγείρεται το ερώτημα τι επίδραση είχε αυτή η σύνθετη κληρονομιά στη διαδικασία χειραφέτησης της νέας ελληνικής. Στη συνέχεια θα γίνει μια κάπως «εκτενέστερη» αναφορά στις ομοιότητες και τις διαφορές που παρουσιάζει η διαδικασία αυτή στη νέα ελληνική σε σχέση με την αντίστοιχη δυτικοευρωπαϊκή. Καταρχήν πρέπει να διαχωρίσουμε ρητά τον εγγραφισμό της δημώδους από τη γλωσσική χειραφέτηση. Με τον όρο «εγγραφισμός της δημώδους» (κυρίως γραμματειακός), ο οποίος στα ελληνικά (όπως και στα ιταλικά) εμφανίζεται σχετικά αργά σε σχέση με την αγγλική, την οξιτανική και τη γαλλική, εννοούμε τη χρήση της δημώδους στον γραπτό λόγο και σε επίπεδο γραμματείας — χρήση που ναι μεν ξεκίνησε ή ξεδίπλωσε τη διαδικασία γλωσσικής χειραφέτησης, δεν προεξοφλούσε όμως σε καμία περίπτωση την ολοκλήρωσή της. Όπως είδαμε παραπάνω στο παράδειγμα των δυτικοευρωπαϊκών γλωσσών (1.1), η συνειδητή ενασχόληση με τη δημώδη προϋπέθετε μεταξύ άλλων σαφείς δράσεις γλωσσικής περιγραφής, κωδικοποίησης, δομικής και λειτουργικής διεύρυνσης, μεταγλωσσικού διαλόγου κ.λπ., με σαφή στόχο η δημώδης να αντικαταστήσει πλήρως την «παλαιότερη» γλώσσα (εν προκειμένω τη λατινική).

Στον βυζαντινό κόσμο ο εγγραφισμός της δημώδους αποκτά ουσιώδη υπόσταση γύρω στον 12ο αιώνα (λ.χ. με το έπος/ηρωικό μυθιστόρημα *Διγενής Ακρίτης*, τα ποιήματα του Μ. Γλυκά και τα λεγόμενα *Πτωχοπροδρομικά*, βλ. παρακάτω, 2.4) και αναπτύσσει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αν και οι επιρροές που δέχτηκε από δυτικοευρωπαϊκά λογοτεχνικά είδη (βλ. π.χ. τα έμμετρα ιπποτικά μυθιστορήματα) δεν ήταν αμελητέες. Ο βυζαντινός αυτός εγγραφισμός της δημώδους θα μεταλαμπαδευτεί γύρω στον 15ο αιώνα λίγο πολύ γραμμικά στον εγγραφισμό της νέας ελληνικής, μια και η «μετάβαση» από

τη μεσαιωνική στη νέα ελληνική κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (σε περίπτωση δηλαδή που θεωρήσουμε τη *δημώδη μεσαιωνική ελληνική* και την *πρώιμη νέα ελληνική* διακριτές ποικιλίες, βλ. 2.4) δεν τεκμηριώνεται τόσο με γλωσσικά κριτήρια, αλλά μάλλον με αλλαγές στη γλωσσική αυτοσυνείδηση, κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και θεματολογικές μετατοπίσεις (σε ό,τι αφορά τη λογοτεχνία).⁵² Όπως και να 'χει, εκείνο που πρέπει να υπογραμμίσουμε είναι ότι η εξέλιξη του υστεροβυζαντινού και του πρώιμου νεοελληνικού εγγραφισμού της δημώδους (μολονότι αφορούσε κυρίως τον γραμματειακό και λιγότερο τον χρηστικό εγγραφισμό) σε γενικές γραμμές (μέχρι ενός σημείου ωστόσο) ακολούθησε μια σχετικά παράλληλη πορεία με εκείνον της Δυτικής Ευρώπης, τόσο σε ό,τι αφορά την ποσότητα όσο και το είδος των κειμένων που γράφτηκαν σε δημώδη γλώσσα.

Η βασική διαφορά εντοπίζεται κατά τη γνώμη μου στην *έλλειψη του δημόσιου διαλόγου* (δηλαδή στη *μεταγλωσσική ενασχόληση με τη δημώδη*) και συνεπόμενα στη *στασιμότητα* της διαδικασίας γλωσσικής χειραφέτησης. Η μεν ανάπτυξη και διεύρυνση της δημώδους σε επίπεδο γλωσσικού συστήματος ήταν δηλαδή (μέχρι ενός σημείου)⁵³ παράλληλη με εκείνη στις δυτικοευρωπαϊκές κοινότητες, όμως εκείνη που αφορούσε την κοινωνική και κοινωνιογλωσσολογική πρόσληψη της δημώδους όχι. Παρά τον σχετικά πλούσιο δημώδη εγγραφισμό της υστεροβυζαντινής περιόδου, από την υστεροβυζαντινή κοινωνία απουσίαζε πλήρως η όποια μεταγλωσσική/γλωσσικο-ιδεολογική ενασχόληση με τη δημώδη καθαυτή και την αξία της — κάτι που μεταξύ άλλων ίσως οφειλόταν στην «απομόνωση» των βυζαντινών ελίτ και στην απουσία σχετικού ανταγωνισμού με τους γειτονικούς πολιτισμούς. Το Βυζάντιο δεν βίωσε κάτι αντίστοιχο με τον (γλωσσικό και πολιτισμικό) ανταγωνισμό που ανέπτυξαν οι δυτικοευρωπαϊκές κοινότητες μεταξύ τους, αν και η επαφή με τους σταυροφόρους φαίνεται πως επηρέασε καταλυτικά την ανάπτυξη του δημώδους εγγραφισμού στα ελληνικά. Η επιρροή αυτή είναι λ.χ. προφανής στο *Χρονικόν του Μορέως* (14ος αιώνας), στον γραμματειακό

⁵² Για την πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ 2009: 54 κ.ε., 82 κ.ε.

⁵³ Αν και πολύ πιο περιορισμένη, κυρίως σε ό,τι αφορά τον *χρηστικό εγγραφισμό*. Αλλά και ο γραμματειακός εγγραφισμός της υστεροβυζαντινής και της πρώιμης νεοελληνικής περιόδου περιοριζόταν σε λογοτεχνικά, ιστορικά και εκκλησιαστικά κείμενα, οπότε και η *δομική διεύρυνση* της δημώδους αφορούσε πολύ συγκεκριμένα πεδία.

αλλά και χρηστικό εγγραφισμό της Κύπρου, στα βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα κ.α. Κι ενώ λοιπόν ο γραμματειακός πρωτίστως εγγραφισμός φανέρωνε μια παράλληλη εξέλιξη με τα ηρωικά έπη και τα αυλικά μυθιστορήματα της Δυτικής Ευρώπης, η ιδέα να χρησιμοποιηθεί η δημόδης σε πιο «επίσημα» γραμματειακά είδη (π.χ. επιστημονικά κείμενα) ή σε διοικητικά έγγραφα ήταν εντελώς ξένη στις βυζαντινές ελίτ. Το δε σκεπτικό ανάτασης και αναγωγής της δημόδους σε πρότυπη γλώσσα, η οποία σταδιακά θα αντικαθιστούσε την αρχαία / αρχαϊζουσα, πρέπει μάλλον να τους φαινόταν εξωπραγματικό. Η ηγεμονική αυτοσυνείδηση που προαναφέρθηκε,⁵⁴ η οποία σε ορισμένες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης ενίσχυσε ή συνεπέφερε την ανάταση της δημόδους, στους Βυζαντινούς μάλλον συμβάδιζε με την αρχαία ελληνική (ή έστω με την αρχαιοπρεπή γραπτή κοινή [βλ. 2.4] όπως διαφαίνεται στο *Εκθesis της βασιλείου τάξεως [De ceremoniis aulae Byzantinae]* του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου), κάτι που ίσως ενισχύει την υπόθεση ότι η ηγεμονική ταυτότητα των Βυζαντινών ήταν κυρίως θρησκευτική και «ταξική», με μάλλον αντιφατικά ψήγματα «γλωσσικού πατριωτισμού». Ακόμα και για την υστεροβυζαντινή περίοδο δύσκολα τεκμηριώνεται μια συλλογική ταυτότητα με αναφορά στο γλωσσικό παρόν. Πέρα από την κλασική απάντηση του πρώτου Πατριάρχη μετά την Άλωση, του Γεννάδιου Σχολάριου, ο οποίος αυτοπροσδιορίζεται (μάλλον αντιπροσωπευτικά για την κοινότητα) ως ελληνόφωνος χριστιανός⁵⁵ κι όχι ως Έλληνας —αφού το «Έλληνας» σύμφωνα με τον ίδιο τον Γεννάδιο Σχολάριο παρέπεμπε ή έπρεπε να παραπέμπει αποκλειστικά στους ειδωλόατρεις αρχαίους

⁵⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 38–39 με υποσημείωση 32.

⁵⁵ Για την απάντηση του Σχολάριου και την «ελληνική» ταυτότητα βλ. ANGELOU 1996· για τη βυζαντινή και υστεροβυζαντινή αυτοσυνείδηση βλ. HARRIS 2000 (με περαιτέρω βιβλιογραφία στην υποσημείωση 1 της σ. 25). Οι «επιστροφικές» και αρχαιοκεντρικές τάσεις του Γ. Γεμιστού φαίνεται πάντως πως περιείχαν σαφή σπέρματα πολιτισμικής και γλωσσικής/πατριωτικής ταυτότητας (για τον γλωσσικό πατριωτισμό βλ. παραπάνω, 1.1). Πέρα από την πολιτισμική σύνδεση με την κλασική Αρχαιότητα, αξίζει να επισημανθεί η αναφορά στη γλώσσα, την οποία ο Γεμιστός προφανώς εκλάμβανε ως θεμελιώδες συλλογικό γνώρισμα ταυτότητας. Για στοιχεία «πρωτοεθνικισμού» στους ελληνόφωνους ορθόδοξους χριστιανούς βλ. XYDIS 1968, επίσης ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ 1996. Για την όλη θεματική βλ. τώρα ΚΑΤΣΙ-ΑΡΔΗ-HERING κ.ά. 2018.

Ἕλληνες—,⁵⁶ ἡ στάση των βυζαντινῶν ἐλίτ (ἀνώτερος κλήρος, ευγενεῖς/ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι, «αστικά» στρώματα) μετὰ τὴν Ἄλωση φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει ἕναν ἀντιφατικὸ τρόπο ἀντιμετώπισης τοῦ γλωσσικοῦ/πολιτισμικοῦ παρόντος. Ἡ παραπάνω τριμερὴς διάκριση εἶναι φυσικὰ ἐντελῶς σχηματικὴ καὶ καθαρὰ ἐνδεικτικὴ, δὲν φαίνεται ὡστόσο τυχαίον ὅτι: Ὁ ἀνώτερος κλήρος σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀνέκτησε γρήγορα τὴν προγενέστερη προνομιακὴ τοῦ θέσης, ἀφοῦ ἡ θεμελιώδης διαφορὰ πρὸς τοὺς νέους ἡγεμόνες δὲν ὀριζόταν τόσο ἀπὸ τὴ γλῶσσα ἢ τὴν καταγωγὴ ὅσο ἀπὸ τὴ θρησκεία, διακριτὸ χαρακτηριστικὸ ποῦ θεωρήθηκε σαφῶς σπουδαιότερο ἢ/καὶ πιο συμφέρον.⁵⁷ Πολλοὶ δὲ ἀπὸ τοὺς ευγενεῖς/ἀνώτερους ἀξιωματοῦχους ποῦ ἐπέζησαν ἢ δὲν κατέφυγαν στὴ Δύση ἦταν πρόθυμοι νὰ ἀναλάβουν ἀντίστοιχα ὑψηλὲς θέσεις στὸν στρατιωτικὸ μηχανισμό των Ὀθωμανῶν, κάτι ποῦ ἐπίσης γεννᾷ ἐρωτήματα γιὰ τὸ εἶδος τῆς συλλογικῆς τοῦ ταυτότητας.⁵⁸ Ἀντίθετα οἱ πνευματικὲς ἐλίτ ἦταν τὸ κατεξοχὴν κοινωνικὸ στρώμα ποῦ ἐγκατέλειψε ἀθρόα τὰ ἐδάφη τῆς αυτοκρατορίας βρῖσκοντας καταφύγιο στὴ Δυτικὴ Ἑυρώπη (πολλὲς φορὲς καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση) ἢ σὲ ἐνετοκρατούμενες περιοχὲς (κυρίως σὲ Κύπρο, Ρόδο καὶ Κρήτη). Δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαίον ὅτι ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ ἐλίτ (οἱ ὁποῖες συμπεριλάμβαναν καὶ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας) προσανατολίζονταν σὲ μιὰ γλωσσικὴ/πολιτισμικὴ ταυτότητα ἀποδίδοντας πρωτεύοντα ρόλο στὴν ἀρχαία κληρονομιά, τὴν παιδεία καὶ τὴ γλῶσσα.

Ἡ λειτουργικὴ κατανομὴ μετὰξὺ λατινικῆς καὶ ἰταλικῆς/γαλλικῆς/ἰσπανικῆς πρέπει νὰ ἀποτελέσει ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα γιὰ τὴ βυζαντινὴ λογιόσυνη τῆς πρώτης γενιᾶς, ὁπότε τὸ νέο αὐτὸ

⁵⁶ Ὅσο καὶ ἂν ἡ αυτοκρατορικὴ ονοματολογία των Βυζαντινῶν ἐπέμενε στο «Ρωμαῖος», ὅσο καὶ ἂν ἡ Ἐκκλησία ἐπέμενε στο «(ορθόδοξος) χριστιανός» ἢ στὴ «χριστιανοσύνη τῆς Ανατολῆς», γιὰ τοὺς Δυτικοευρωπαίους ἡγεμόνες οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν φυσικὰ *Graeci* (τὸ ὁποῖο ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σχίσματος καὶ ὕστερα, ἐνδέχεται νὰ συμπεριλάμβανε καὶ τὴ διακριτότητα τῆς θρησκείας). Γιὰ τὴν ονοματολογία βλ. ὅλο τὸ ἀ' κεφάλαιο στο MANGO 1980: 13 κ.ε. (= κεφ. 1: «Peoples and Languages»).

⁵⁷ Τὰ ὑψηλὰ προνόμια ποῦ παραχωρήθηκαν στὸν Πατριάρχη καὶ γενικότερα στὴν Ἐκκλησία ὡς διοικητικὸ μηχανισμό εἶχαν, ὡς γνωστόν, μετὰξὺ ἄλλων καὶ ἕναν κοινὸ στόχο, νὰ κρατήσουν θεολογικὰ καὶ πολιτικὰ σὲ (ἀσφαλῆ) ἀπόσταση τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία/Ἑυρώπη ἀπὸ τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τοῦ «Βυζαντίου» καὶ νῦν των Ὀθωμανῶν.

⁵⁸ Βλ. σχετικὰ İNALCIK 1969/1970, VRYONIS 1971 καὶ APOSTOLOPOULOS 1986.

κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο γέννησε εκ των πραγμάτων έναν προβληματισμό για την υπόσταση της δημόδους ελληνικής. Βέβαια αυτή η ενασχόληση με τη δημόδη ελληνική δεν είχε τόσο μεταγλωσσικό/γλωσσικο-ιδεολογικό χαρακτήρα, αλλά καταρχήν μάλλον πρακτικό-επικοινωνιακό. Φαίνεται πάντως ενδεικτικό το γεγονός ότι σε αυτά τα νέα συμφραζόμενα όχι μόνο χρησιμοποιούνταν η δημόδης σε διάφορα (όλο και περισσότερα) πεδία, αλλά άρχισαν τώρα να τυπώνονται και έργα δημόδους λογοτεχνίας, σύγχρονης και παλαιότερης. Μπορούμε λοιπόν εύλογα να υποθέσουμε ότι όλη αυτή η δραστηριότητα συνδεόταν με μια γλωσσική/πολιτισμική αυτοσυνείδηση, η οποία συγκροτούνταν όλο και πιο συνειδητά γύρω από τις τοπικές δημόδεις, τον «λαϊκό» πολιτισμό και, κυρίως, το (γλωσσικό και κοινωνικοπολιτισμικό) παρόν.⁵⁹ Φαίνεται πως για πρώτη φορά αναδύοταν μια σαφής σχέση ανάμεσα στη σύγχρονη (κατά τύπους) δημόδη και σε μια ταυτότητα με συλλογικότερα χαρακτηριστικά, κατά κάποιο τρόπο «κοινή» σε περιοχές που εκτεινόταν από τη Βενετία και τη Ρώμη ως τη Ρόδο, την Κρήτη και την Κύπρο. Και μολονότι η μεταγλωσσική/γλωσσικο-ιδεολογική ενασχόληση με τη δημόδη (νέα ελληνική) ήταν μεμονωμένη (βλ. παρακάτω), η υποστασιοποίησή της ήταν αδιαμφισβήτητο γεγονός, μια υποστασιοποίηση που συνδεόταν άρρηκτα με το «αστικό» κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο των φραγκοκρατούμενων περιοχών και των δυτικοευρωπαϊκών κοινοτήτων με τις οποίες ήρθαν σε επαφή οι ελληνόφωνοι της διασποράς κατά τον 15ο και 16ο αιώνα. Στο σημείο αυτό προφανώς βλέπουμε μια ρήξη με το βυζαντινό παρελθόν (όπως κι αν ορίσουμε αυτήν την εξαιρετικά σύνθετη κληρονομιά), καθώς εδραιώνονται η επιθυμία και η ανάγκη για ανάταση, φροντίδα και διεύρυνση των δημωδών ποικιλιών, με τις οποίες αναπτύσσεται σχέση ταυτότητας (ή έστω αναζήτησής της). Με αυτόν τον τρόπο βλέπουμε να συγκροτούνται σπέρματα (αν όχι «πρωτοεθνικής», τουλάχιστον γλωσσικο-πατριωτικής) αυτοσυνείδησης, την οποία βέβαια οι ελληνόφωνοι αντιπαρέθεταν με επίγνωση προς την αντίστοιχη των δυτικοευρωπαϊκών γλωσσών και κοινοτήτων. Η φροντισμένη δημόδης γραπτή του καρδινάλιου Βησσαρίωνα

⁵⁹ Η πρώτη έκδοση δημόδους λογοτεχνίας είναι αυτή του *Απόκοπου* το 1509 (βλ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ 2009: 139, 146 και Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ 1983: 71 κ.ε. [στον Δημαρά, από παραδρομή αναφέρεται το 1519]).

(όπως και το γενικότερο ύφος κάποιων επιστολών του, 1465)⁶⁰ και κυρίως ο Ν. Σοφιανός συνθέτουν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα για την πορεία που είχε αυτή η αναζήτηση γλωσσικής/πολιτισμικής ταυτότητας. Όπως και για τους περισσότερους Βυζαντινούς λόγιους της πρώτης γενιάς, ο πνευματικός προσανατολισμός του Βησσαρίωνα αφορούσε αποκλειστικά την αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή κληρονομιά.⁶¹ Σύγχρονη γλώσσα και ταυτότητα κατείχαν δευτερεύοντα ρόλο. Το ότι ο Βησσαρίωνας έγραψε στη δημώδη αποτελεί φυσικά μια πολύ σημαντική καινοτομία, όμως η γενικότερη δράση του αφορούσε την παιδεία και τις επιστήμες στο πλαίσιο του ουμανισμού. Ωστόσο, μόλις μία γενιά αργότερα ο Σοφιανός θα συγγράψει την πρώτη νεοελληνική γραμματική (γύρω στο 1540)⁶² και θα μεταφράσει το *Περί παιδων αγωγής* του (Ψευδο)Πλούταρχου στη δημώδη.⁶³ Και μολονότι η δράση του Σοφιανού δεν θα βρει άμεση ανταπόκριση, αξίζει ιδιαίτερη προσοχή: Στον επίλογο της *Γραμματικής* του έχουμε ίσως την πρώτη ρητή (μεταγλωσσική) αναφορά στη σύγχρονη γλώσσα και συλλογική ταυτότητα. Από τη μια κάνει λόγο για τη *σύγχρονη κοινή* («κοινή γλώσσα», «εδική μας ομιλία»), από την άλλη νοηματοδοτεί τα «ελληνικά» («ελληνικά μαθήματα», «ελληνική γλώσσα») αποκλειστικά με τη σημασία *αρχαία ελληνικά*. Επίσης οι αναφορές του στην *κοινή* και στη *γλωσσική κοινότητα* («Ρωμαίοι», «Γραικοί»), παραλληλίζοντάς τις εντέλει προς άλλες δημώδεις γλώσσες και σύγχρονες (δυτικοευρωπαϊκές) κοινότητες, παραπέμπουν σ' έναν σαφώς διακριτό νεοελληνικό (γλωσσικό) πολιτισμό.⁶⁴ Σαφέστατα είναι και η σύλληψη

⁶⁰ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ 1908· περισσότερα παρακάτω, 4.2.2.1 με υποσημείωση 100.

⁶¹ Ας επισημανθεί ότι οι Βυζαντινοί λόγιοι της διασποράς (της πρώτης γενιάς) απευθύνονταν στο ιταλόφωνο και γενικά σε δυτικοευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό, συνεπώς βασικό τους μέλημα ήταν αρχικά η φροντίδα και η προώθηση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και της αρχαίας γλώσσας· γι' αυτό το ζήτημα και γενικότερα για την πρόσληψη των πρώτων «νεοελληνικών» εκδόσεων στη Δυτική Ευρώπη βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1977: 102 κ.ε.· πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ 2006: 124 κ.ε.

⁶² Για τη χρονολογία βλ. ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ 2006: 124–131 (ο οποίος εκλαμβάνει [σύμφωνα με την αφιέρωση του Σοφιανού στον πρόλόγο του] το έτος 1537, πολιορκία της Κέρκυρας από τους Οθωμανούς, ως *terminus ante quem* για τη συγγραφή της γραμματικής). Για τα πρότυπα γραμματικής περιγραφής του Σοφιανού βλ. ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ 1998. Πρβλ. ΚΑΡΒΟΥΝΗΣ 2023α.

⁶³ Για τον Σοφιανό και τον ελληνόφωνο κύκλο λογίων της (ιταλικής) Αναγέννησης βλ. ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ 2006, λ.χ. 67 κ.ε., 83 κ.ε., 139 κ.ε., 168 κ.ε.

⁶⁴ ΣΟΦΙΑΝΟΣ 1870: 78 κ.ε.

της συλλογικής ταυτότητας. Μέσα σε δυο σελίδες ο Σοφιανός χρησιμοποιεί και τα δύο βασικά «εθνωύμια» που θα συναντήσουμε την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: «Ρωμαίοι» και «Γραικοί», καθώς και τους όρους «γένος» και «έθνος». ⁶⁵ Για τις δυτικοευρωπαϊκές κοινότητες χρησιμοποιεί τη λέξη «έθνη», για τους σύγχρονους Έλληνες κυρίως το «γένος» (σε ένα σημείο πάντως και το «έθνος»). Ο προσανατολισμός του στο αναγεννησιακό κλίμα είναι προφανής και εντελώς νεωτερικός, αφού η συλλογική ταυτότητα την οποία επισημαίνει δεν βασίζεται ούτε στην ελληνική Αρχαιότητα ούτε στη βυζαντινή κληρονομιά ούτε στην ορθόδοξη θρησκεία, αλλά αποκλειστικά στη δημόδη γλώσσα και στη σύγχρονη γλωσσική κοινότητα. ⁶⁶ Συνεπώς με τον Σοφιανό έχουμε μάλλον την πρώτη γνωστή επισήμανση γλωσσικού πατριωτισμού και την πρώτη διακήρυξη μιας σύγχρονης γλωσσοκεντρικής ταυτότητας.

Βέβαια η μεταγλωσσική/γλωσσικο-ιδεολογική ενασχόληση με τη δημόδη θα είναι τους επόμενους αιώνες μάλλον υποτυπώδης, ωστόσο υπάρχει ένα σαφές και σταθερό ενδιαφέρον γι' αυτήν, το οποίο θα αποτυπωθεί στις γραμματικογραφικές και λεξικογραφικές προσπάθειες των επόμενων δύομισι αιώνων. ⁶⁷ Όμως παρά την (τηρουμένων των αναλογιών) «πλούσια» λογοτεχνική (και εκδοτική) παραγωγή στη δημόδη μεταξύ 16ου και 18ου αιώνα, ο γεωγραφικός, πολιτικός και πολιτισμικός κατακερματισμός του ελληνόφωνου κόσμου δεν ευνόησε τη συγκεκριμενοποίηση αυτής της σύγχρονης/«νεοελληνικής» ταυτότητας. Στα διάφορα κέντρα του ελληνόφωνου κόσμου οι εγγράμματες ελίτ φαίνεται ότι μάλλον ανέπτυξαν πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικοπολιτικές ή/και συλλογικές σταθερές, π.χ. με αφετηρία το Πατριαρχείο, την ορθόδοξη θρησκεία, τον διοικητικό μηχανισμό των Οθωμανών και τη γενικότερη καθεστηκυία τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την κλασική Αρχαιότητα, τη βαλκανική κοινωνία, τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό κ.ά. Η ελληνοφωνία παρέμενε μεν κοινή αναφορά —πολλές φορές υποσυνείδητα—, αλλά αυτή η γλωσσική/πολιτισμική αναφορά συχνά

⁶⁵ Για την εναλλαγή των εθνωυμίων στην προεπαναστατική Ελλάδα βλ. MACKRIDGE 2009: 73 κ.ε. Αναλυτικά για την εξέλιξη όρων και συλλογικών ταυτοτήτων από τα βυζαντινά χρόνια ως τον 19ο αιώνα βλ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING κ.ά. 2018.

⁶⁶ Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1977: 161 κ.ε.

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά τη συζήτηση για αυτήν τη «γραμμικότητα» στο ΚΑΡΒΟΤΝΗΣ 2023α: 3.1.3.

ερχόταν σε σύγκρουση με την εκάστοτε περιρρέουσα κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική ετερότητα που βίωναν οι ελληνόφωνες κοινότητες. Οι εγγράμματες «αστικές» ελίτ της ενετοκρατούμενης Κρήτης, ο ανώτερος κλήρος και το Πατριαρχείο, οι πλούχιοντες, οι έμποροι, αξιωματικοί, διοικητικοί υπάλληλοι και γενικότερα οι εγγράμματες ελίτ σε κάποια οθωμανική Αυλή, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ή στην ευρωπαϊκή διασπορά αντιλαμβάνονταν μάλλον και ερμήνευαν τη γλωσσική τους καταγωγή, την κοινωνικοπολιτική τους θέση και «αποστολή» πολύ διαφορετικά ο καθένας, οπότε στους αιώνες μεταξύ Σοφιανού και Νεοελληνικού Διαφωτισμού η νεοελληνική γλώσσα δεν φαίνεται να ανέπτυξε παρόμοια ομογενοποιητική σημασία όπως στην περίπτωση των δυτικοευρωπαϊκών κοινοτήτων. Η κατάσταση αυτή προφανώς ευνοούνταν και από τη σημασία της θρησκείας ως θεμελιώδους στοιχείου ταυτότητας του οθωμανικού κόσμου, από τον πολιτικό κατακερματισμό και τα χαμηλά επίπεδα εγγραμματισμού — στοιχεία που σε συνδυασμό μεταξύ τους εμπόδιζαν τη διάχυση μιας ελληνοκεντρικής γλωσσικής/πολιτισμικής ταυτότητας από τις εγγράμματες ελίτ στα κατώτερα στρώματα. Όπως και αλλού βέβαια, σημαντική μερίδα των εγγράμματων ελίτ αντιμετώπιζε τόσο τη γλώσσα όσο και την καταγωγή ως θεμελιώδεις σταθερές του γένους.

Παρά τον δημόδη εγγραφισμό λοιπόν η μεταγλωσσική ενασχόληση με τη δημόδη/νεοελληνική γλώσσα έμεινε, όπως προαναφέρθηκε, υποτυπώδης. Κατά συνέπεια δεν επιτεύχθηκε και η αντίστοιχη κοινωνιογλωσσολογική ανάταση της δημόδους σε συλλογικό επίπεδο. Τόσο η ειδικότερη ενασχόληση με τη δημόδη όσο και η επακόλουθη (έστω προσωρινή) ανάτασή της ξεκίνησαν ουσιαστικά στα συμφραζόμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στο σημείο αυτό αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ότι η (νέα) ελληνική κατείχε ή/και απέκτησε μια κοινωνιογλωσσολογικά ιδιαίτερη θέση στη βαλκανική κοινωνία, θέση που σαφώς τη διαφοροποιούσε από τις υπόλοιπες γλώσσες.

Η ιδιαίτερη αυτή θέση απέρρευε καταρχήν από την καθαρά δομική υπόσταση της νέας ελληνικής, αφού ήταν η μόνη δημόδης γλώσσα της Βαλκανικής που συνέχιζε τη γραπτή παράδοση μιας παλαιότερης διευρυμένης και τυποποιημένης γλώσσας (εν προκειμένω: της αρχαίας ελληνικής) και μπορούσε λίγο πολύ να αξιοποιήσει αυτήν την παράδοση. Εφόσον τα όρια μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης γλώσσας για τις πνευματικές ελίτ ήταν στον γραπτό λόγο ρευστά, η κοινή γραπτή ήταν σε θέση —ως μόνη βαλκανική και (με εξαίρεση την ιταλική)

ως μόνη ευρωπαϊκή γλώσσα— να υλοποιήσει εξαιρετικά εύκολα τη μετάβαση από μια αρχαία πρότυπη γλώσσα σε μια σύγχρονη γραπτή. Από την άλλη η νεοελληνική δημώδης ήταν γλώσσα γοήτρου λόγω των πεδίων λειτουργίας στα οποία χρησιμοποιούνταν. Καταρχήν ήταν η γλώσσα του εμπορίου στην ευρύτερη Βαλκανική, με αποτέλεσμα οι έμποροι γενικά, ανεξαρτήτως καταγωγής, να αποκαλούνται συνήθως «Έλληνες» λόγω της εξίσωσης που είχε δημιουργηθεί μεταξύ επαγγέλματος και γλώσσας.⁶⁸ Πέραν τούτου η νέα ελληνική λειτουργούσε ως *lingua franca* στην ευρύτερη Βαλκανική. Η επικράτεια του Αλή πασά αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για την εκτεταμένη χρήση της δημώδους νεοελληνικής ως γλώσσας διοίκησης και επικοινωνίας στις αρχές του 19ου αιώνα. Το αρχείο του Αλή πασά⁶⁹ μάς αποκαλύπτει έναν πολυεθνικό, πολυθρησκευτικό και πολύγλωσσο κόσμο με κέντρο το παλάτι στα Γιάννενα. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη γραπτή επικοινωνία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί όχι η συνήθης αρχαΐζουσα κοινή (όπως λ.χ. στην αλληλογραφία του Πατριαρχείου, του ανώτερου κλήρου και πολλών λογίων), αλλά η απλή δημώδης ανεξαρτήτως θρησκείας, μόρφωσης, κοινωνικού στρώματος ή (γλωσσικής) καταγωγής. Η ευρεία αυτή χρήση της δημώδους μάς δίνει ένα εντυπωσιακό δείγμα χρηστικού εγγραφισμού, ο οποίος ήταν ξένος και στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό, όπου δεν χρησιμοποιούσαν τη δημώδη (τουρκική), αλλά την καλλιεργημένη οθωμανική (*Fasih Türkçe*).

Σε αυτά ερχόταν φυσικά να προστεθεί και το γεγονός ότι τα ελληνικά (εννοείται: τα ελληνικά των Ευαγγελίων ή στη μορφή της αρχαΐζουσας εκκλησιαστικής κοινής) ήταν ως επί το πλείστον η γλώσσα της ορθόδοξης λειτουργίας και του Πατριαρχείου, ουσιαστικά δηλαδή

⁶⁸ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1988: 12 με υποσημείωση 1, LIVANIOS 2006: 46–47 με υποσημείωση 39 (με παραπομπή σε αρχές της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων στην περιοχή της Τρανσυλβανίας οι οποίες αποκαλούσαν όλους τους ορθόδοξους έμπορους *Έλληνες*). Για τη σχέση επαγγέλματος και γλώσσας/«εθνωθυμίου» βλ. ενδεικτικά MACKRIDGE 2009: 84–85 με περαιτέρω βιβλιογραφία. Για το ζήτημα της ταυτότητας των Βαλκάνιων εμπόρων βλ. ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ 2005 με παραπομπή στο θεμελιώδες άρθρο T. Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *The Journal of Economic History* 20 (1960): 243–313. Για την πολυγλωσσία στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων βλ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ 2005.

⁶⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ κ.ά. 2007, βλ. και παρακάτω, 4.2.2.1. Για την πολυγλωσσία βλ. MACKRIDGE 2009: 84 κ.ε., για την πολυγλωσσία και την ελληνοφωνία στις περιοχές της κατοπινής Ελλάδας βλ. παρακάτω, 4.1 με υποσημείωση 3.

η επίσημη γλώσσα του ορθόδοξου μιλλέτ (Millet-i Rum), του πληθέστερου αλλά και πιο ισχυρού μιλλέτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εξίσωση *χριστιανός ορθόδοξος = ελληνοφωνία*, μολονότι ουσιαστικά ίσχυε για ένα μικρό ποσοστό του ορθόδοξου μιλλέτ, λειτουργούσε από ένα σημείο και έπειτα μάλλον συνειρμικά, ως «εξίσωση» την οποία αντιλαμβάνονταν με αυτόν τον τρόπο ακόμα και η κοινότητα των μωαμεθανών (σύμα). Ας σημειωθεί φυσικά και η λειτουργία της ελληνικής (αρχαίας, αρχαϊζουσας κοινής και δημώδους) ως γλώσσας των (μέσων και ανώτερων) εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ακόμα και σε περιοχές όπου οι ελληνόφωνοι αποτελούσαν μειονοτικές ελίτ, γεγονός που καταδεικνύει την καθαρά κοινωνική σημασία της ελληνικής, αφού η (υψηλή) μόρφωση και η ελληνοφωνία σε μεγάλο βαθμό συμβάδιζαν, αποτελώντας πολύ συχνά αφετηρία για κοινωνική ανέλιξη.⁷⁰ Η ισχυρή άλλωστε θέση των Φαναριωτών βασιζόταν ουσιαστικά στη μόρφωση και στη γλωσσομάθειά τους (λ.χ. ελληνικά, οθωμανικά/τουρκικά, δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες, αραβικά). Στο δε πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τα ελληνικά λειτούργησαν ξεκάθαρα ως γλωσσικό όχημα του διαφωτιστικού πνεύματος, το οποίο απευθυνόταν σε όλους τους ορθόδοξους πληθυσμούς (και όχι μόνο).⁷¹ Γενικότερα στις οθωμανικές ελίτ τα ελληνικά απέκτησαν εντέλει ημιεπίσημο καθεστώς, αφού (κυρίως ύστερα από τη μεταρρυθμιστική περίοδο του Τανζιμάτ, 1839–1876) όχι μόνο διάφορες τοπικές εφημερίδες αλλά και το επίσημο *Χρονικό* κυκλοφορούσε σε δύο γλώσσες: στα οθωμανικά/τουρκικά και στα ελληνικά.⁷²

Το αίσθημα της οπισθοδρόμησης, που διακατείχε τα Βαλκάνια σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη, στην περίπτωση των ελληνικών και των ελληνόφωνων ελίτ σε μεγάλο βαθμό εξισοροπούνταν, κι αυτό όχι λόγω της ρομαντικής–εθνικιστικής εκείνης αυτο-υπερεκτίμησης που θα χαρακτήριζε αργότερα το ελληνικό εθνικό κράτος, αλλά

⁷⁰ Για την πολυγλωσσία στο πλαίσιο της (ελληνόφωνης) εκπαίδευσης της διασποράς βλ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1995· για τη διδασκαλία των ελληνικών βλ. παρακάτω, κεφ. 4, υποσημειώσεις 5 και 6· για την κοινωνικοοικονομική σημασία της ελληνικής και των ελληνικών σχολείων (ακόμα και ή κυρίως σε θύλακες αλλοφωνίας) βλ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ 2003: 87–92 και MACKRIDGE 2009: 61 κ.ε. (στη Ρωσία), 66 κ.ε. (στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες), 93–94 (στη Βουλγαρία).

⁷¹ Για την ακτινοβολία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 2003: 26 κ.ε.

⁷² Βλ. σχετικά STRAUSS 1995: 230 κ.ε.

αφενός λόγω της οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής θέσης που κατείχαν οι ελληνόφωνες ελίτ στη βαλκανική κοινωνία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (π.χ. στο Πατριαρχείο, στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στα αστικά στρώματα και στη μεγάλη αντιπροσώπευση των αστικών επαγγελματιών, στον έλεγχο του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, στον έλεγχο του τραπεζικού συστήματος και της ναυτιλίας), αφετέρου λόγω της κοινωνιογλωσσολογικής θέσης και του κύρους της νεοελληνικής γλώσσας, τόσο της αρχαϊζουσας κοινής όσο και της δημώδους.

Στα συμφραζόμενα αυτής της ιδιαίτερης θέσης της ελληνικής πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη τα κινήματα της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, καθώς και τα δύο επηρέασαν σημαντικά τη σύγχρονη γλώσσα και την ελληνόφωνη κοινότητα. Παρόλο που κατά την Αναγέννηση ο ελληνόφωνος κόσμος έχασε την προγενέστερη πολιτειακή του συγκρότηση και η οθωμανική κατάκτηση προκάλεσε αρχικά (κυρίως στους δύο πρώτους αιώνες) κατάρρευση των πολιτισμικών σταθερών, οι ελληνόφωνες κοινότητες είχαν μερίδιο σε τουλάχιστον δύο βασικά γνωρίσματα του αναγεννησιακού κινήματος (που αφορούσαν τη γλώσσα): αφενός στην πλούσια λογοτεχνική παραγωγή σε δημώδη γλώσσα, αφετέρου στη μελέτη, εξάπλωση και πρόσληψη της αρχαιοελληνικής γλώσσας και κληρονομιάς, δραστηριότητες τις οποίες, ως γνωστόν, τις προήγαγε σε σημαντικό βαθμό πλήθος Βυζαντινών λογίων στη Δυτική Ευρώπη.⁷³ Μολονότι λοιπόν τόσο οι γλωσσικές όσο και οι κοινωνικές αναφορές στο κίνημα της Αναγέννησης ήταν περιορισμένες, είχαν παρ' όλα αυτά έναν αρκετά ισχυρό απόηχο στον ελληνόφωνο κόσμο,⁷⁴ ο οποίος —ας μην το ξεχνάμε— ήταν πια πρωτίστως ένας κόσμος με πολλαπλά κέντρα.

73 Για το γενικότερο πλαίσιο βλ. GEANAKOPOLOS 1962 και REYNOLDS/WILSON 1989: 173 κ.ε. Για τον μεγάλο αριθμό των λογίων της διασποράς και την εξαιρετικά πλούσια δραστηριότητά τους, ας αναφερθούν εδώ (εντελώς αντιπροσωπευτικά) ονόματα όπως οι Μ. Χρυσολωράς, καρδινάλιος Βησσαρίωνας και Ι. Λάσκαρης. Ο Λάσκαρης μνημονεύεται λ.χ. στον «διάλογο» του Σπερόνι *Dialogo delle lingue* (1542), βλ. BOSSONG 1990: 115 κ.ε., 119 κ.ε.· ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ 2006: 162. Για τον Λάσκαρη γενικά βλ. ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ 2006: 67 κ.ε. Για τον Βησσαρίωνα βλ. REYNOLDS/WILSON 1989: 177 κ.ε.

74 Πέρα δε από τον γραμματειακό εγγραφισμό της δημώδους (με αποκορύφωμά του κατά τη συγκεκριμένη περίοδο τη λογοτεχνική παραγωγή της λεγόμενης Κρητικής Αναγέννησης) τέθηκαν, όπως είδαμε παραπάνω, και τα θεμέλια της μεταγλωσσικής ενασχόλησης με τη δημώδη. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι η

Ο δε Νεοελληνικός Διαφωτισμός δεν είχε μεν απαραίτητα «εθνικό» χαρακτήρα, παρ' όλα αυτά όμως χρησιμοποίησε, όπως προαναφέρθηκε, τα ελληνικά ως κατεξοχήν γλωσσικό όχημα για τη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού. Ένας διόλου ευκαταφρόνητος αριθμός μεταφράσεων και πρωτότυπων έργων,⁷⁵ κυρίως μετά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, συνέβαλε εκ των πραγμάτων όχι μόνο στον εμπλουτισμό, την καλλιέργεια και την τυποποίηση της ελληνικής (είτε της κοινής είτε της δημώδους),⁷⁶ αλλά και στην άμεση σύγκρισή της με τις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες και γλωσσικές κοινότητες, (συν)διαμορφώνοντας ή έστω επιταχύνοντας μια διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας η γλώσσα άρχισε να θεωρείται πολιτισμικό αγαθό που θα εξυπηρετούσε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα κι όχι μόνο τις εγγράμματα (θρησκευτικές και κοσμικές) ελίτ.

Ως εκ τούτου δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι κατά την ώριμη περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού διαγράφεται ένα έντονο αίσθημα γλωσσικής και πολιτισμικής αυτοσυνείδησης, το οποίο με τη σειρά του θα οδηγήσει σ' έναν γενικότερο προβληματισμό για την εθνική ταυτότητα. Σε επίπεδο γλωσσικής ιδεολογίας η περίοδος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ήταν εντέλει ο ουσιαστικός καταλύτης για την πρώτη ουσιαστική ενασχόληση με την ιστορία, την καταγωγή και την κοινωνιογλωσσολογική λειτουργία της (νεοελληνικής) δημώδους ή/και της γραπτής γλώσσας γενικότερα, διαδικασία που είχε ξεκινήσει ο Ν. Σοφιανός 250 χρόνια νωρίτερα. Όλους σχεδόν τους θεμελιώδεις γλωσσικο-ιδεολογικούς προβληματισμούς των δυτικοευρωπαϊκών κοινοτήτων μεταξύ 16ου και 18ου αιώνα (μολονότι η συγγένεια προς την ιταλική *questione della lingua* ήταν εντονότερη) τους συναντάμε στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό από το 1760 ως και το 1830, σε έναν δημόσιο πια διάλογο για τη γλώσσα⁷⁷ που αφορούσε μεταξύ άλλων τις

«διακήρυξη» του Σοφιανού για την υποστασιοποίηση και χειραφέτηση της νέας ελληνικής ήταν εντελώς νεωτερική και στο πνεύμα της εποχής.

⁷⁵ Για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ 1977/1998 και ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ 1996· και αναλυτικότερα παρακάτω, κεφ. 4.

⁷⁶ Ενδεικτικό δείγμα της εκδοτικής δραστηριότητας της εποχής στο ΣΤΑΙΚΟΣ 1998. Για την τυποποίηση και διεύρυνση της κοινής βλ. παρακάτω, κεφ. 4, και ΚΑΡΒΟΥΝΗΣ 2023α.

⁷⁷ Αυτός ο διάλογος είτε περιοριζόταν σε σχετικές αναφορές εγχιβωτισμένες σε προλόγους εκδόσεων με (εντελώς) διαφορετική θεματική ή σε ανταλλαγή απόψεων σε περιοδικά είτε εμπεριεχόταν σε κείμενα που είχαν ρητό και προγραμματικό

εξής κατευθύνσεις: *γλωσσική χειραφέτηση από την αρχαία / προγονική γλώσσα· επιλογή μιας συγκεκριμένης γλωσσικής ποικιλίας· διάλογος για την καταλληλότητα της δημόδους ως γραπτής, λογοτεχνικής και εθνικής γλώσσας· διάλογος για την ονομασία της δημόδους· προβληματισμός για το αν η έντονη διαλεκτική διαφοροποίηση της δημόδους αποτελεί εμπόδιο για τη διάδοσή της ως κοινής/πρότυπης γλώσσας κ.λπ. Ακόμα και οι (αντι)δράσεις και οι στόχοι ήταν συγκρίσιμοι: πλούσια συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα, σχέψεις για την ίδρυση Ακαδημίας με σκοπό τη γλωσσική προτυποποίηση και τον καθορισμό ενιαίας γλωσσικής νόρμας,⁷⁸ συστηματική γλωσσική φροντίδα, υποστασιοποίηση και διεύρυνση της δημόδους, πλήθος μεταφράσεων, αίτημα δημιουργίας μιας πρότυπης λογοτεχνίας σε δημόδη γλώσσα κ.ά.⁷⁹*

Η γλώσσα είχε αναχθεί πια σε πρωτεύον κοινωνικό ζήτημα, είχε γίνει μέρος μιας συζήτησης που δεν αφορούσε φυσικά μόνο την (εθνική) γλώσσα, αλλά ευρύτερες θεματικές που έφταναν από τη θρησκεία και τις θετικές επιστήμες ως την «αποδόμηση» της κυρίαρχης κοινωνικοπολιτικής τάξης και το ζητούμενο «συστατικό» για την πρόοδο του γένους/έθνους. Ο απελευθερωτικός αγώνας (1821–1827) και η συνακόλουθη ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1830) μπορούν μέχρι ενός σημείου να ιδωθούν ως το αποκορύφωμα μιας ευρύτερης κοινωνικοπολιτικής αμφισβήτησης που εκφράστηκε στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Και παρά τη σημασία που αποκτούσε η ελληνική Αρχαιότητα στο εν λόγω πλαίσιο, η υποστασιοποίηση της σύγχρονης/δημόδους γλώσσας ήταν μια ουσιώδης κληρονομιά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μια κληρονομιά που ευθυγραμμίζονταν τόσο με την ποίηση σε δημόδη γλώσσα του Σολωμού όσο και με τη (δομική και λειτουργική) διεύρυνση της δημόδους γραπτής, η

στόχο τη γλώσσα, όπως λ.χ. το Σχέδιο του Καταρτζή, η Μελέτη του Κοδρικά ή ο Διάλογος του Σολωμού.

⁷⁸ Για τις προτάσεις σχετικά με τη δημιουργία Ακαδημίας βλ. HERREY 1985: 155 κ.ε. (Κωνσταντάς), Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ 1977/1998: 318 (Καταρτζής γύρω στο 1786, Κωνσταντάς το 1804), ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1975: κβ' με υποσημείωση 47.

⁷⁹ Για τη γλώσσα και τη γλωσσική ιδεολογία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. ΚΑΡΒΟΝΗΣ 2023α. Για τη γλωσσική ιδεολογία και τα πρόσωπα βλ. αναλυτικά MACKRIDGE 2009: 113 κ.ε., 139 κ.ε., 167 κ.ε. Για τον Κοδρικά και τον Καταρτζή βλ. παρακάτω, κεφ. 4.

οποία διεκδικούσε σθεναρά τη θέση της πρότυπης γραπτής γλώσσας — έστω στη μορφή της απλής κοινής (βλ. κεφ. 4).

Στο σημείο αυτό ωστόσο η διαδικασία χειραφέτησης και εδραίωσης της δημώδους γνώρισε μια εντυπωσιακή ανατροπή, η οποία διαφοροποίησε ξανά τη νέα ελληνική από τις αντίστοιχες διαδικασίες των δυτικοευρωπαϊκών κοινοτήτων. Νομίζω ότι μπορούμε κάλλιστα να μιλήσουμε για *ανάσχεση* ή και *αντιστροφή* της όλης διαδικασίας, αφού η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους δεν επισφράγισε, όπως θα περίμενε κανείς, τη χειραφέτηση και εδραίωση της δημώδους. Αντίθετα, η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους δημιούργησε σε μεγάλο βαθμό *ρήξη* με τις υπάρχουσες (σ)τάσεις και παραδόσεις, με αποτέλεσμα η διερεύνηση και η σύσταση της γλωσσικής (και όχι μόνο) ιστορίας και ιστορικότητας να βρεθούν στη διλημματική θέση να πρέπει να επιλέξουν ανάμεσα σ' ένα *ευρωπαϊκό* (με σαφείς αναφορές στην κλασική Αρχαιότητα) και σ' ένα *βαλκανικό* προφίλ. Παρά τη διαλεκτική τους σχέση η πρόκριση του ευρωπαϊκού ήταν σαφέστατη, αν όχι πανηγυρική, καθώς τα δύο αυτά προφίλ θεωρήθηκαν εκ διαμέτρου αντίθετα και ασύμβατα μεταξύ τους. Η κοινωνιογλωσσολογική λειτουργία και το κύρος της νέας ελληνικής στα οθωμανικά Βαλκάνια ελάχιστα λήφθηκαν υπόψη, αφού το βαλκανικό και οθωμανικό παρελθόν της σύγχρονης Ελλάδας δεν ταίριαζε στη δυτικοευρωπαϊκή φυσιογνωμία του νεοσύστατου εθνικού κράτους, που αποζητούσε πολιτισμική και ιστορική αναγνώριση στη «δυτικοευρωπαϊκή οικογένεια». Η σύγκριση με την πρόσληψη και διαχείριση του αραβικού παρελθόντος της Ισπανίας είναι εύλογη, στην περίπτωση της Ελλάδας όμως η γεωγραφική θέση επιβάρυνε ακόμα περισσότερο τη σχέση με το παρελθόν. Ο εκλεκτικός αυτός προσανατολισμός προς τη Δυτική Ευρώπη εξύψωσε τα αρχαία ελληνικά και την κλασική Αρχαιότητα σε κυρίαρχη, αν όχι αποκλειστική, κληρονομιά του «πρότυπου βασιλείου», κληρονομιά τόσο γλωσσική όσο και πολιτισμική-ιστορική. Αυτή η μετατόπιση του πολιτισμικού φορτίου, της αυτοσυνείδησης, άρα και της γλωσσικής έρευνας προς την Αρχαιότητα ουσιαστικά περιόρισε την ιστορία της νέας ελληνικής στη σχέση της με την αρχαία γλώσσα, επισικιάζοντας όχι μόνο τη σχέση της νέας ελληνικής με γειτονικές βαλκανικές γλώσσες (π.χ. τον λεγόμενο *βαλκανικό γλωσσικό δεσμό*, γερμ. *Balkansprachbund*), αλλά και την ιδιαίτερη θέση που είχε αναπτύξει η (δημώδης) νέα ελληνική στη Βαλκανική και γενικότερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τους προηγούμενους

αιώνες (βλ. παραπάνω).⁸⁰ Και ενώ η προγονική σχέση με την ελληνική Αρχαιότητα ενέτασσε την Ελλάδα εκ των πραγμάτων στον κόσμο της Δυτικής Ευρώπης, η απόρριψη του βαλκανικού / οθωμανικού παρελθόντος — ακόμα και αν το περιορίσουμε αποκλειστικά στη γλώσσα — σήμαινε ουσιαστικά την άρνηση του άμεσου γλωσσικού παρελθόντος της νέας ελληνικής, το οποίο, όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, είχε την αφετηρία του στον ώριμο Μεσαίωνα κι όχι στην Αρχαιότητα. Μέχρι το τρίτο τέταρτο του 20ού αιώνα η σχέση της νέας ελληνικής με άλλες βαλκανικές γλώσσες ήταν στην Ελλάδα χωρίς ουσιαστική ερευνητική υπόσταση και σε γενικές γραμμές ταμπού. Αφενός γιατί τα ελληνικά αντιμετωπιζόνταν αποκλειστικά ως ευρωπαϊκή γλώσσα με θέση (τουλάχιστον) αντίστοιχη μ' εκείνη των λατινικών· αφετέρου γιατί η ελληνική κοινωνία αποστασιοποιούνταν όλο και περισσότερο από τη βαλκανική της (πολιτική / πολιτισμική) υπόσταση / ιδιότητα, στάση την οποία μεταπολεμικά ενίσχυσαν μεταξύ άλλων ο ελληνικός Εμφύλιος και οι σφαίρες επιρροής της ψυχοπολεμικής Ευρώπης.

Σε ό,τι αφορά δε την (παλαιότερη) γλωσσική ιστοριογραφία στη νεότερη Ελλάδα, το ερευνητικό ενδιαφέρον δεν εστίαζε στο άμεσο γλωσσικό παρελθόν, αλλά σχεδόν αποκλειστικά στο απώτερο και κυρίως στην κατάδειξη της γλωσσικής και ιστορικής συνέχειας, μιας συνέχειας που μεταξύ άλλων θα εξυπηρετούσε την εθνική αυτοσυνείδηση και θα λειτουργούσε πιο πολύ ως μίτος για την ανεύρεση και επιβεβαίωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η στάση αυτή, οπωσδήποτε θεμιτή για τα δεδομένα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, αντικατόπτριζε ωστόσο και μια αναμενόμενη αντίδραση στον δυτικοευρωπαϊκό ρομαντισμό, τον νεοουμανισμό και την άνθηση της κλασικής φιλολογίας και των ινδοευρωπαϊκών σπουδών, παράμετροι που αφενός είχαν αναγάγει την ελληνική Αρχαιότητα στη σφαίρα του ιδανικού, αφετέρου (εν μέρει) αμφισβητούσαν τους δεσμούς μεταξύ αρχαίας και νέας ελληνικής / Ελλάδας. Η διατύπωση *lingua graecobarbara* για τη νεοελληνική δημώδη, έκφραση που ανάγεται στην ύστερη Αναγέννηση, δεν επισήμαινε μόνο τον υποτιθέμενο γλωσσικό εκφυλισμό και την παρακμή της νέας γλώσσας σε σχέση με την αρχαία (κάτι που λίγους αιώνες νωρίτερα λεγόταν

⁸⁰ Για τη γλωσσική επαφή μεταξύ ελληνικής και βαλκανικών γλωσσών βλ. ενδεικτικά JOSEPH 2003.

άλλωστε και για όλες τις ρομανικές γλώσσες), αλλά καθιστούσε εύλογη τη μεταφορά αυτής της «παρακμής» και στη σχέση μεταξύ αρχαίας και νεότερης Ελλάδας. Η κατ' εικόνα και ομοίωση «Ελλάδα» που είχε κατασκευάσει ο δυτικοευρωπαϊκός φιλελληνισμός μπορεί μιν να ανταποκρινόταν σε γενικές γραμμές στις εγγράμματα αστικές ελίτ των ελληνοφώνων της διασποράς, των Επτανήσων ή των οθωμανικών «μεγαλοπόλεων», αλλά δεν είχε καμία σχέση με τις (στη συντριπτική τους πλειοψηφία) αμόρφωτες αγροτικές μάζες της κατοπινής Ελλάδας. Οι εντυπώσεις των ξένων περιηγητών, των Βαυαρών αλλά και οι συγκαιρινές ελληνικές πηγές, λόγιες και «λαϊκές», αποκαλύπτουν τη διάσταση των νοοτροπιών, των προσδοκιών και των αντιλήψεων που είχαν οι μιν για τους δε και αντίστροφα.⁸¹ Η τεράστια λοιπόν απόσταση από την ιδεατή Ελλάδα ήταν αναμενόμενο να αποτυπωθεί και σε προκαταλήψεις για τη νεοελληνική δημόδη, τις οποίες συμεριζόταν μια όλο και μεγαλύτερη μερίδα των ελληνόφωνων εγγράμματος ελίτ. Αποτέλεσμα αυτών των προκαταλήψεων και της συνεπόμενης γλωσσικής ιδεολογίας ήταν ο στιγματισμός της δημόδους ως απότοκου της «Τουρκοκρατίας» και μια πρωτόγνωρη «διαγραφή μνήμης» όλου του προγενέστερου γραμματειακού εγγραφισμού της δημόδους! Η πίεση αφενός για ανάδειξη ευρωπαϊκής ταυτότητας, αφετέρου για απόρριψη του άμεσου γλωσσικού και κοινωνικοπολιτισμικού παρελθόντος θα υποβιβάσει τη γραπτή δημόδη σε διάλεκτο και κοινωνιόλεκτο και θα οδηγήσει στην αυστηρή αρχαϊζουσα/καθαρεύουσα ως «αυταπόδειξη» γλωσσικής και ιστορικής συνέχειας. Με αυτά τα δεδομένα ήταν συνεπώς αναμενόμενο η γλωσσική ιστοριογραφία του β' μισού του 19ου αιώνα (αλλά και των αρχών του 20ού) να αναλωθεί στην τεκμηρίωση της γλωσσικής συνέχειας. Από τον Α. Χριστόπουλο, τον νέο Ανακρέοντα —ο οποίος το 1805 διατύπωσε την αιολοδωρική θεωρία του,⁸² σύμφωνα με την οποία η δημόδης αποτελούσε συνέχεια της αρχαίας αιολικής και δωρικής διαλέκτου, κάτι που ουσιαστικά «εξηγούσε» και τις (λίγο πολύ στιγματισμένες) διαφορές της δημόδους από την κλασική ελληνική—, μέχρι την αδιαμφισβήτητη συμβολή του

⁸¹ Βλ. λ.χ. PETROPULOS 1985: 47–65 και (αναλυτικά) 185 κ.ε.

⁸² ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 1805· πρβλ. τη σχετική βιβλιογραφία που παρατίθεται παρακάτω, κεφ. 4, υποσημείωση 149.

Γ. Χατζιδάκι στην ιστορία της δημοτικής στο κατώφλι του 20ού αιώνα, όλη η γλωσσική έρευνα γύρω από την ιστορία της νέας ελληνικής μοιάζει να έχει έναν απολογητικό τόνο για την προέλευση της νέας ελληνικής, σε μια προσπάθεια να καταδείξει την αξία του γλωσσικού (και συνεκδοχικά εθνοτικού και πολιτισμικού) παρόντος μέσα από τη ρητή σύνδεσή του με το γλωσσικό (αρχαιοελληνικό) παρελθόν. Το ότι στο εν λόγω πλαίσιο η γλωσσική επαφή της νέας ελληνικής με τα τουρκικά και άλλες γλώσσες των Βαλκανίων όχι μόνο δεν είχε καμία θέση, αλλά αποτέλεσε και ρητή επιδίωξη η «διαγραφή» της, δεν χρειάζεται να επισημανθεί.

Μέχρι στιγμής δεν έγινε αναφορά στο κοινωνιογλωσσολογικό εκείνο φαινόμενο που θεωρείται πως είχε καταλυτική σημασία για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, στην *κοινωνική διγλωσσία*. Μολονότι η σύγκριση με τα ιταλικά είναι και πάλι εύλογη, η κοινωνική διγλωσσία θα αφορούσε τα ιταλικά μάλλον κατά το διάστημα μεταξύ 12ου και 15ου αιώνα, αφού η χειραφέτηση της ιταλικής δημόσιας (volgare) σήμαινε και το τέλος της όποιας *μερικής διγλωσσίας (βλ. παρακάτω, 2.3 και 2.4), η οποία γενικότερα χαρακτήριζε τις δυτικοευρωπαϊκές γλωσσικές κοινότητες του ώριμου Μεσαίωνα. Στην περίπτωση της νέας ελληνικής όμως η κοινωνική διγλωσσία έλαβε εντελώς διαφορετικές διαστάσεις, οι οποίες ήταν εντέλει συνυφασμένες με τα γλωσσικο-ιδεολογικά συμφραζόμενα του εθνικού κράτους, αφού μόνο στο νεοσύστατο Βασίλειο της Ελλάδας μπορούσε να οργανωθεί και να ασκηθεί μια γλωσσική πολιτική που μεταξύ άλλων θα ήταν σε θέση να «δημιουργήσει» διγλωσσικές ποικιλίες («δεσμευτικές») για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και κατ' επέκταση για το σύνολο της γλωσσικής κοινότητας.

Στο πλαίσιο του εθνικού κράτους ήρθε αναγκαστικά στο προσκήνιο και η σχέση γλώσσας και εθνικής ταυτότητας. Ανεξάρτητα από την (εμφανώς υποδεέστερη) σημασία που είχε η γλώσσα ως στοιχείο ταυτότητας στα οθωμανικά Βαλκάνια (βλ. παραπάνω), το νεοσύστατο κράτος ήταν ένα εθνικό κράτος και αργά ή γρήγορα «έπρεπε» (σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής) αφενός να ομογενοποιήσει την ελληνόφωνη κοινότητα στην κατεύθυνση μιας ενιαίας γλωσσικής νόρμας, αφετέρου να εξελληνίσει τις αλλόγλωσσες κοινότητες και να τους εμψύσει («εθνικό φρόνημα»). Και στην περίπτωση της Ελλάδας τη διαδικασία γλωσσικής χειραφέτησης και προτυποποίησης διαδέχτηκαν γραμμικά εκείνες της εθνικής ομογενοποίησης και της διαμόρφωσης

εθνικής συνείδησης,⁸³ και μάλιστα με πολύ πιο έντονους ρυθμούς απ' ό,τι στη Δυτική Ευρώπη, αφού όλες αυτές οι διαδικασίες, όσον αφορά την ελληνική, σχεδόν συνέπεσαν χρονικά. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει η ποικίλλουσα και αύξουσα σημασία της ελληνικής ως στοιχείου εθνικής ταυτότητας, κάτι που χαρακτηρίζει γενικότερα την κοινωνιογλωσσολογική πολυπλοκότητα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης τους τελευταίους αιώνες. Ενώ λοιπόν η ελληνοφωνία αρχικά δεν αποτελούσε συστατικό στοιχείο «εθνικής» ταυτότητας, κυρίως για τους μη εγγράμματους αγροτικούς πληθυσμούς (αφού από μόνη της η έννοια έθνος είχε ελάχιστη ανταπόκριση στην οθωμανική/βαλκανική κοινωνία, η οποία οριζόταν πρωτίστως από τη θρησκεία και τους κοινωνικούς ρόλους), αργότερα θα αναδειχτεί σε θεμελιώδες στοιχείο συλλογικής/εθνικής ταυτότητας.⁸⁴ Ωστόσο στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν το ελληνικό κράτος θα επιδιώξει να «προσεταιριστεί» τους

⁸³ Για τον εθνικισμό και την εθνική ταυτότητα/συνείδηση στον ελληνοφωνο χώρο και την Ελλάδα βλ. ΣΥΜΠΟΣΙΟ 1995, ΡΕΤΜΕΖΑΣ 1999, ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ 2000/1: 45 κ.ε., ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ 2003α, ΒΕΡΕΜΗΣ 2003, ΣΒΟΡΩΝΟΣ 2004, ΒΕΡΕΜΗΣ/ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ 2006: 40 κ.ε., 42 κ.ε., και ΛΕΚΚΑΣ 2006· πρβλ. επίσης ΖΕΛΕΠΟΣ 2002. Για τη σχέση ορθοδοξίας και έθνους/εθνικής συνείδησης βλ. ΜΑΚΡΙΔΕΣ 2005 (με περαιτέρω βιβλιογραφία). Για τη σχέση γλώσσας και έθνους/εθνικής ταυτότητας βλ. τη βιβλιογραφία που παρατίθεται παραπάνω, στις υποσημειώσεις 43 και 46.

⁸⁴ Τα συνταγματικά κείμενα της επαναστατικής περιόδου εξαιρούσαν την ελληνική γλώσσα ως γνώρισμα ιθαγένειας, αφού η (μη) ελληνοφωνία εκ των πραγμάτων δεν στοιχειοθετούσε αυτό που με νομικούς όρους έπρεπε να οριοθετηθεί ως «ελληνικότητα». Στο α' άρθρο της *Νομικής Διατάξεως της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος* (1821) ο ορισμός του Έλληνα («Όσοι κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Έλληνες», Τμήμα Α', κεφ. Α', άρθρο α') περιέχει ως αποκλειστικό κριτήριο τη *θρησκεία*: σύντομα θα προστεθεί στη συζήτηση η *εντοπιότητα* και η *καταγωγή*, ενώ η προσθήκη της *πατρίου φωνής* θα αποδειχτεί φυσικά το πιο προβληματικό κριτήριο ταυτότητας. Θα εμφανιστεί μία και μοναδική φορά στον Νόμο του 1823 (*Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος* [Νόμος της Επιδαύρου], Άστρος 1823): «Ομοίως Έλληνες είναι, και τα αυτά απολαμβάνουσι δικαιώματα, όσοι έξωθεν ελθόντες, και την Ελληνικήν φωνήν πάτριον έχοντες, και εις Χριστόν πιστεύοντες, ζητήσωσι [...] να εγκαταριθμηθώσι [...] εις τους πολίτας Έλληνας» (Τμήμα Β', κεφ. Β', άρθρο β'), αλλά θα αφαιρεθεί φυσικά από το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος* (Τροιζήνα 1827). Η χαρακτηριστική ιστορία που παραθέτει ο Ν. Δραγούμης (*Ιστορικά αναμνήσεις, το παράθεμα στη ΣΚΟΠΕΤΑ* 1988: 119–120) με την *αθβαιτόφωνα* *Ελλαδίτισσα* και τη δυσπιστία της απέναντι στην ταυτότητα του (ενδυματολογικά εξευρωπαϊσμένου) Δραγούμη είναι αποκαλυπτική, πρβλ. ΚΑΡΒΟΥΝΙΣ 2015: 123–124. — Για το ζήτημα της ιθαγένειας και της ταυτότητας στην επαναστατική περίοδο και στο εθνικό κράτος βλ. αναλυτικά ΒΟΓΛΗ 2008.

σλαβόφωνους πληθυσμούς της (ελληνικής αργότερα) Μακεδονίας για να τους εντάξει στην ελληνική εθνότητα, η σημασία της ελληνοφωνίας θα σχετικοποιηθεί και πάλι δίνοντας τη θέση της στο ελληνικό «φρόνημα», δηλαδή τη συνείδηση, έτσι ώστε οι ντόπιοι σλαβόφωνοι χριστιανικοί πληθυσμοί να μπορέσουν να θεωρηθούν Έλληνες. Η προσάρτηση του τμήματος αυτού της Μακεδονίας στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912–1913) θα ανατρέψει ξανά τα δεδομένα. Πολύ σύντομα η μη ελληνοφωνία των σλαβόφωνων αυτών («Ελλήνων») θα αποτελέσει σοβαρό πρόβλημα, αφού το «ελληνικό φρόνημα» θα θεωρηθεί προφανώς ανεπαρκές στοιχείο εθνικής/ελληνικής ταυτότητας. Στη βαθιά εθνικιστική Ευρώπη του α' μισού του 20ού αιώνα το ελληνικό κράτος δεν ήταν σε θέση να ανεχτεί σλαβόφωνους Έλληνες που ζούσαν κυρίως κοντά στα σύνορα με τη Σερβία (Γιουγκοσλαβία από το 1918) και τη Βουλγαρία, γεγονός που αργά ή γρήγορα θα συνιστούσε εστία μειονοτικής διαμάχης με τις γειτονικές χώρες. Κυρίως κατά τη δικτατορία του Ι. Μεταξά (αλλά και αργότερα, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου) το ελληνικό κράτος υιοθέτησε μέτρα καταστολής και τρομοκρατίας προς τους σλαβόφωνους πληθυσμούς για να επιβάλει τη γλωσσική αλλαγή (από σλαβοφωνία σε ελληνοφωνία).⁸⁵

Η σύμπτωση των δύο αυτών διαδικασιών, δηλαδή αφενός της διαδικασίας χειραφέτησης/προτυποποίησης της δημόδους/δημοτικής και αφετέρου της διαδικασίας διαμόρφωσης εθνικού κράτους και εθνοποίησης, αύξησε ακόμα περισσότερο την πίεση που ούτως ή άλλως δεχόταν (στην προσπάθεια «καθαρισμού» και «εξευρωπαϊσμού» της) η νέα ελληνική ως κοινωνικό και ιδεολογικό εργαλείο. Σε συνδυασμό με τη μικρή σχετικά διάρκεια αυτών των διαδικασιών αναπτύχθηκε ένας έντονος αλλά και ιδιότυπος γλωσσικός εθνικισμός, ο οποίος όχι μόνο τοποθετούσε την ελληνική ως ιστορική γλώσσα σε μια σαφώς πιο περίοπτη θέση από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές γλώσσες, αλλά επιβάρυνε σημαντικά και τις ίδιες τις διγλωσσικές ποικιλίες (δημοτική και καθαρεύουσα). Ο συστατικός μύθος της νέας ελληνικής διαμορφωνόταν μέσα από μια ιδιότυπη εξέλιξη: Ενώ ο Σοφιανός ή οι περισσότεροι διαφωτιστές επισήμαιναν το καινούργιο, το διαφορετικό,

⁸⁵ Βλ. σχετικά ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2000/2008 και VOSS 2003· για ζητήματα ταυτότητας βλ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ κ.ά. 1997 και ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΟΥ 1999· επίσης Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ 2003: 69 κ.ε. (για τον 19ο αιώνα) και JOSSIFIDIS 2006. Για τις μειονοτικές γλώσσες στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά ΣΕΛΛΑΑ-ΜΑΖΗ 2001, TRUDGILL 2001, TRUBETA/VOSS 2003, TRUDGILL/SCHREIER 2006 και ATHANASSIADIS 2008.

τη νεωτερικότητα μέσα από την αρχαία κληρονομιά, στο πλαίσιο του εθνικού κράτους (εν μέρει και νωρίτερα) η εικόνα αυτή αντιστρέφεται προβάλλοντας μέσα από τη γλωσσική συγχρονία την Αρχαιότητα. Οι συσχετισμοί φαίνονται ίσως παρεμφερείς, ήταν όμως εκ διαμέτρου αντίθετοι. Η μια οπτική νοηματοδοτούσε την ελληνική Αρχαιότητα ως γόνιμο παρελθόν εστιάζοντας στο γλωσσικό παρόν, η άλλη νομιμοποιούσε το παρόν με τα εύσημα του γλωσσικού παρελθόντος. Ως θεμελιώδης ιδιαιτερότητα της νέας ελληνικής οριζόταν τώρα η γλωσσική συνέχεια, η οποία ωστόσο δεν λειτουργούσε όπως στις ρομανικές γλώσσες, ως γονιμοποιό στοιχείο του παρελθόντος, αλλά ως πολιτισμικό διαβατήριο που ενέτασσε «δικαιωματικά» την ελληνόφωνη κοινότητα στη δυτικοευρωπαϊκή οικογένεια. Η καθαρεύουσα, παρά τη σημαντική της προσφορά σε επίπεδο δομικής διεύρυνσης, ως ιδεολογία (συν)διαμόρφωσε μεταξύ άλλων τον μύθο της «ενιαίας» γλώσσας και της αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας μετατρέποντας μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα ένα αίσθημα πολιτισμικής κατωτερότητας σε ψευδαίσθηση υπεροχής.